

7. *Славянские древности: Этнологический словарь* / Под ред. Толстого Н. И. – М.: Международные отношения, 2004. – Т. 3. – 704 с.
8. *Топоров В.* Пространство и текст // *Текст. Семантика и структура: Сб. ст.* / Отв. ред. Т. В. Цивьян. – М.: Наука, 1983. – С. 227-285.
9. *Хомеча Н.* Діалог епох: українське бароко і постмодернізм (“Екзотичні птахи і рослини” Ю. Андруховича) // *Слово і Час.* – 2002. – № 11. – С. 59-64.
10. *Ясперс К.* Философская вера // *Смысл и назначение истории* / Пер. с нем. / Сост. М. И. Левина, П. П. Гайденко. – М.: Республика, 1991. – С. 420-508.
11. *Hyde L.* Trickster Makes This World: Mischief, Myth, and Art. – New York: North Point Press, 1999. – 417 p.

Отримано 1 лютого 2011 р.

м. Київ

Володимир Даниленко

УДК 821.161.2-32ШевчукА.09

ДОЛЯ, ДІМ І ДОРОГА У ТВОРЧОСТІ АНАТОЛІЯ ШЕВЧУКА

У статті розкрито роль архетипів Долі, Дому й Дороги у творчості письменника-дисидента Анатолія Шевчука в контексті українського дисидентського руху 60–70 рр. ХХ ст. Творчість Анатолія Шевчука подається в порівнянні із творчістю його брата Валерія Шевчука, Григора Тютюнника, Марії Цуканової. Проаналізовано також тюремний цикл прози письменника “Чорний човен неволі”.

Ключові слова: архетип, самвидав, антирадянська діяльність, міщанство, суржик.

Volodymyr Danylenko. Faith, House and Road in Anatoly Shevchuk creativity

The article shows the role of the archetypes of Fate, House and Road in creativity of the writer-dissident Anatoly Shevchuk in the context of the Ukrainian dissident movement of 60-70 of the twentieth century. Creativity of Anatoly Shevchuk is compared to the work of his brother Valeri Shevchuk, Grigor Tyutyunnyk, Maria Tsukanova. The prison cycle prose writer “Slavery black boat” is also analyzed.

Key words: archetype, samizdat, anti-Soviet activities, philistinism, doublespeak.

У кожного таланту – своя Доля. Для одних вона буває прихильною й відразу робить людину своїм пестунчиком, другим доводиться важко гарувати, щоб заслужити її милості, а від третіх вона відвертається. До цих третіх належить український письменник-дисидент Анатолій Шевчук. Неприхильною була спочатку Доля й до його рідного брата, видатного письменника Валерія Шевчука, але здалася під тиском його наполегливості. Сьогодні Анатолія Шевчука знають лише у вузьких літературних колах. А тим часом, після дебюту братів Шевчуків письменники і критики передбачали, що незабаром в українській літературі зійде нова яскрава зірка не Валерія, а саме Анатолія Шевчука. Особливо захоплено зустрів перші оповідання молодого письменника тоді вже поважний майстер слова Іван Сенченко в рецензії на книжку “Чорна земля”, що так і не була надрукована [2, 328-333].

Анатолій Шевчук народився 6 лютого 1937 року в Житомирі, де закінчив середню школу й майже тридцять років працював лінотипістом в обласній друкарні. Літературна творчість його припадає на початок 60-х рр. ХХ ст.: саме тоді у збірниках і газетах з'явилися його перші оповідання [9, 36-39].

У травні 1966 р. за звинуваченням у націоналістичній та антирадянській діяльності А. Шевчук був засуджений до п'яти років табірної ув'язнення в Мордовії. На березі річки він переховував лінотипний набір листівки самвидаву з памфлетом Євгена Сверстюка “З приводу процесу над Погружальським”, в якому йшлося про організовану радянськими спецслужбами операцію підпалу українці в Державній публічній бібліотеці АН УРСР (зараз – Національна

бібліотека України ім. В. І. Вернадського) прибиральником бібліотеки Володимиром Погружальським. За три дні в центрі Києва згоріло майже 500 тисяч книжок, та найбільше були знищені документи домосковського періоду українських земель й архіви Центральної Ради. Цей памфлет Євгена Сверстюка став одним з основних документів українського самвидаву 60–70-х рр. ХХ ст. Граючи біля річки, діти знайшли набір листівки й показали батькам, а хтось із батьків заявив про це в КДБ. Вирахувати, хто з мешканців цього закутка міг винести із друкарні шрифти, було нескладно.

Із перебуванням Шевчука в таборі політв'язнів пов'язана романтична історія. Коли 1968 р. у Парижі вийшла впорядкована В'ячеславом Чорноволом антологія “Лихо з розуму”, одна молода шведська жінка побачила фотографію А. Шевчука, прочитала його оповідання [7, 273-286] і до кінця ув'язнення писала в Мордовію листи. Та ревні служителі КДБ жодного листа адресату так і не передали. А коли випускали його на волю, про це лише повідомили.

Після арешту твори А. Шевчука не публікувалися майже двадцять років. За радянської влади надрукуватися дисидентів було нереально. Лише в 1991 р. вийшла книжка оповідань “Вертеп добра і зла” [5], у 1999 – “Чорний човен неволі” [14] (літературна премія ім. Івана Огієнка), у 2006 – “Таємниця Федора Шведа” [10], у 2007 – “Барви далеких літ” [3] та книжка листування із братом Валерієм Шевчуком [15]; у 2011 р. до читачів дійшло вибране всієї прозової спадщини та літературно-краєзнавчих досліджень А. Шевчука “Житомирські етюди” [6].

Окремі його оповідання друкувалися у хрестоматіях, антологіях, журналах: зокрема, у нью-йоркському виданні “Хрестоматія з української літератури 20 століття” – оповідання “Увечері” [12]; в антології “Чашечка кави о другій” – оповідання “Бомбосховище” [4]; в антології “Вечеря на дванадцять персон” – оповідання “Тризна по-домашньому” [11]; у збірці “Косень” – оповідання “Чорна земля”, “Теплі спогади в холодний вечір” [13]; в антології “Житомирський феномен” – оповідання “Мальовнича річка Гуйва”, “Таємниця Федора Шведа”, “Так захотіла доля” [8]. Крім прози, у журналах “Авжеж”, “Кур'єр Кривбасу”, “Неопалима купина” та житомирських газетах з'являлися краєзнавчі й літературознавчі статті А. Шевчука.

За винятком невеликої повісті з невольничого циклу прози “Болюче відчуття полону”, решта творів письменника – оповідання.

Майже вся прозова спадщина видана в Житомирі. Вона замкнута в літературному просторі краю, що гальмує входження в загальнонаціональний літературний контекст, але посилює її вплив на формування житомирської літературної школи. На якості регіональної прозової школи позначається не лише художнє письмо А. Шевчука, а й біографія письменника та його оцінки літературного процесу. Під час обговорення тенденцій у сучасній прозі він, звертаючи увагу на цинізм і надмірне захоплення ненормативною лексикою в молодій прозі, якось сказав: “Я думав, що коли наша країна здобуде свободу, в літературу прийдуть аристократи духу, а прийшли плебеї”. Після такого суворого вироку, думаю, не один автор замислився над своїм письмом.

Розглядаючи художній світ А. Шевчука, можна сказати, що його творчість тримається на трьох архетипах – Долі, Дому й Дороги. Але ці архетипи ближчі не до розмитих уявлень Юнґа, який до кінця життя працював над теорією архетипів, а до розуміння Августина Блаженного, який в архетипі бачив архаїчний образ, що тяжіє до узагальнення фундаментальних істин.

У традиційному українському уявленні Доля сприймається як те, що передається людині у спадок від її предків. У дослідженні етнографа Слобожанщини Петра Іванова “Народні оповідки про Долю”, опубліковані

1892 рр. у збірнику Харківського історико-філологічного товариства, Доля – це душа померлого предка, яка опікується людиною, тому в українців було заведено після вечері залишати шматочок хліба на столі або кидати крихти під стіл для Доли, яка живе в Домі. Отже, мати тяжку Долю в українців уважалося не трагедією, а об'єктивною реальністю, даною людині Господом. Відтак на Долю не можна ремствувати, її треба сприймати як власну життєву Дорогу, бо нещастя людині даються Господом для її ж блага та спасіння. Із цього приводу навіть є українське прислів'я “Яке Бог уродив, таке треба жати” [1, 342-374].

В оповіданні “Хата біля лісу” розповідається про головного механіка, який відбув тюремне ув'язнення за виробничу травму свого робітника. І хоч керівництво друкарні всіляко його вигороджувало, він “не викручувався”, бо сприйняв в'язницю як неминучість. А коли вийшов на волю, то легко погодився із планами тітки одружити його з незнайомою сусідкою, “аби продовжити подальшу життєву мандрівку”. Отже, Доля в розумінні героїв Анатолія Шевчука – це наперед визначена Дорога людини.

Таке ж стоїчне ставлення до всіх пертурбацій Доли й у героя оповідання “Льонька пішов на роботу”, що несподівано для всіх кинув школу, рано почав працювати, рано одружився й народив дітей. Він прожив тяжке життя, але ніколи не скаржився на свою Долю, сприймаючи її як особисту життєву даність, як власний зріст чи колір очей.

Оскільки Доля в українській свідомості не уявляється без Дому, то ключем до творчості А. Шевчука є оповідання “Дорога додому”, в якому оповідач приходиться до простої істини: аби щось глибинно оцінити, треба його втратити. Якщо у творчості Вал. Шевчука Дорога – це простір, де людина себе реалізовує й розкриває внутрішній потенціал, то в доробку А. Шевчука Дорога не відпускає героя далеко від Дому. Зв'язок із Домом регулює висоту, на яку Доля дозволяє піднятися людині у своєму розвитку. Чим сильніший зв'язок із Домом, традицією, родом, минулим, тим менших результатів досягає людина, бо тягар минулого не дозволяє їй злетіти. У “Дорозі додому” Доля тримає оповідача невидимими нитками, зітканими з любові до близьких, дому й речей, які міцно ввійшли у свідомість ліричного героя, що їде у відрядження до Коростеня, де знаходить прихильних до себе людей, які запрошують його на роботу, дівчину Марію, із котрою в нього зав'язуються платонічні стосунки. Сила Дому в А. Шевчука сильніша за силу Дороги, на якій людина може знайти славу, кохання, гроші, нові враження. Якщо герої Вал. Шевчука знаходять себе в Дорозі, де підживлюються новими враженнями, зв'язками й навіть змінюють свою Долю, то герої А. Шевчука шукають підживлення внутрішніх сил у поверненні до витоків. Саме така київська тітка ліричного героя з оповідання “Дорога додому”, що повертається з Києва до села в ту хату, де жив її прадід, аби набратися нових сил і вражень. А сам ліричний герой так передає силу Дому, яка притягує його з Дороги: “Будинок огорнувся сутінками, і світиться одна лише батькова кімнатка. Батько шевцює, сидючи на стільчику перед ослінцем з інструментом та цвяхами, а мати поруч на ліжку читає йому щось з української класики. Смуга світла падає з вікна на втопану снігову стежку, що веде до хвіртки. Все тут чекає на мене. Мовчазний дім, садок, троє дубів перед домом. І, звичайно, жевріюче вікно, за яким мене згадують. Я думаю, що такий дім, як наш, ніколи не стане пустою. І коли навіть його покидають, усе одно хто-небудь має повернутися” [3, 43].

Ось ця висока поезія Шевчукового Дому, де живуть батьки й духи предків, де зберігаються улюблені книжки і звичні речі, і постає тою могутньою силою, яка тримає в полоні його героїв, навіть якщо для цього їм доводиться пожертвувати Дорогою, що розкриває перед ними осяйні перспективи.

“Дорога додому” містить фрагмент, коли ліричний герой згадує знайомого з дитинства настінного годинника “Густав Беккер”, який уже давно перестав іти і просто висить на стіні, а час “відлічує хіба що в... пам’яті”. Реальний час у художньому світі А. Шевчука завмер або повторюється, як грамплатівка з деформованою звуковою доріжкою, коли багато разів програється та ж сама музична фраза. На відміну від Вал. Шевчука, у художньому світі якого Дорога домінує, у творчості А. Шевчука це Дім. Якщо більшість героїв Вал. Шевчука пориваються або йдуть із Дому, то персонажі А. Шевчука повертаються або хочуть повернутись до Дому.

В оповіданні “Прогулянка до Броварів” ліричний герой має намір зняти квартиру на хуторі Бровари під Житомиром. Провідником до помешкання стає старий чоловік, в якому впізнається перекладач Гомерових “Іліади” й “Одіссеї” Борис Тен. Після ув’язнення радянські спецслужби не дозволяли героєві жити в місті, тому його сім’я жила в Житомирі, а він – на хуторі Бровари, звідки ночами, як злодій, прокрадався до своєї хати. Вибираючи нове помешкання, оповідач помічає гарний стіл із червоного дерева, але неприємно вражений тим, що бабуся, яка тут жила, померла, гріючись на лежку. А отже, у цьому домі живе дух чужої жінки, що може його не сприйняти. Оповідач ставиться до Дому, як до живої істоти: у його розумінні кожен Дім дихає, “коли у своїх стінах зберігає тепло для людей, які там живуть”.

Дім у творчості А. Шевчука безпосередньо пов’язаний зі світом міщанства, для якого Дім, їжа й речі – глибоко екзистенційні субстанції. Змальовуючи міщанство, письменник використовує широкий арсенал виражальних художніх засобів: гротеск, фантазмагорію, абсурд, іронію, сарказм. В оповіданні “Телефон” жінка плакає власну міщанську мрію – телефон, установити який було складно у країні вічних черг і дефіцитів. Це пародія на радянський спосіб життя, який позірно культивував духовні цінності, а насправді створював дефіцит на найнеобхідніші речі, бо всі кошти країна витратила на гонку озброєнь. Тож речоманія була родючим ґрунтом, з якого і проростало міщанство.

У дослідженні внутрішнього світу й побуту міщанства письменник нагадує водолаза, який обстежує дно, проникаючи в кожную печеру й закапелок душі українського міщанина, щоб оголити його думки та вчинки, він безпосередній, насмішкуватий і ліричний, адже міщанство – це частина і його власного світу, з якого він виріс.

Щоб краще зрозуміти героїв Анатолія й Валерія Шевчуків, треба поблукати тією частиною околиці Житомира під Чуднівським мостом, де Кам’янка впадає в Тетерів. Цей специфічний світ не схожий ні на село, ні на місто. Міста зі своєю культурою забудов та ландшафтів і чепурні села Західної та Центральної України з їхніми доглянутими хатами й обійстями, огорожені парканами, що оберігають світ приватної власності й водночас надають скромного, але доброго смаку сільської архітектури, різьбачення від околиці, населеної героями братів Шевчуків, де можна побачити хвіртку з автомобільних дверей, ґанок із вагона чи паркан з обшивки старого трамвая. Кожен мешканець Шевчукової околиці зберігає ментальність селянина з його приватновласницькими інстинктами, який зневажає село й заздрить місту, з якого тягне на своє обійстя уламки урбаністичної цивілізації, щоб із них побудувати власний міщанський рай. Тому суржик у творах А. Шевчука – не просто лінгвістичне явище, а специфічний гібрид свідомості.

Діалоги Шевчукових персонажів залишають відчуття щойно почутих голосів, від яких у мить прочитання ще чути вібрацію повітря. Письменник не просто наслідує мову мешканців околиці Житомира, а точно передає манеру їхнього мислення: “Ти, Вася, не знаєш, яка твоя мама золота жінчина. Я дуже уважаю

твою маму!”. Або: “Бачиш, отец мене повчає... Пайдьомте, отец, не спешите...” [11, 86-96].

Є в А. Шевчука оповідання “Колесо і ключка”, де воєнні роки змальовано очима хлопчика. За яскравістю й точністю картин життя того часу його можна поставити поряд з оповіданнями Марії Цуканової “Ельф”, “Діти”, “Шоколяда” чи Григора Тютюнника “Смерть кавалера”. Напівголодне життя хлопчаків сорокових років ХХ ст. з околиці українського міста, їхні захоплення, дитяча конкуренція, поїздка двох малюків із матір’ю до Овруча, звідки їхнього батька мали відправити на фронт, передані надзвичайно майстерно та реалістично. Дитячі рефлексії, дитяча оцінка епохи, позначеної війною, уводять у світ, скалічений мілітарною свідомістю, де найціннішими дитячими іграшками були червона зірочка або каска. А колесо із ключкою, з якими тодішні хлопчаків гасали на вулиці, ставали предметом заздрощів інших дітей – такою розкішшю, як зараз скейтборди.

Якщо Дім у творчості А. Шевчука завжди пов’язаний із безпекою та любов’ю, то Дорога – із небезпекою й агресією інших людей. Особливо це відчутно в табірному циклі прози “Чорний човен неволі”. Дорога в табірному циклі несе нові загрози. Бували в’язні знають: якщо їх кудись везуть, то або до іншого табору, або “на материк” для перевиховання, або до Володимирського централу. В оповіданні “У “велику зону” переїзд у вагоні-столипині сповнений багатьох небезпек. Головний герой оповідання політв’язень Яковенко знає, що в Дорозі людина розкриває свої потаємні й темні сторони душі: зеки брутално лаються, між чоловічими й жіночими вагонзаками чути відверті перегукування спраглих сексу людей, а самодурству конвою немає меж. Навіть найбільші душогуби із кримінальних злочинців бояться Дороги, в якій можна втрапити у ще більшу халепу.

У маленькій повісті “Болуче відчуття полону” двоє колишніх вояків УПА тікають із табору, але вдома їх ловлять. Одного засуджують до страти, а другого повертають назад у зону. Дорога дала їм відчуття тріумфу від втечі з табору, але завдала ще більшого горя. І лише єдина Дорога виправдовує всі небезпеки – це Дорога до Дому. Почуття Дому в особистому житті А. Шевчука таке ж сильне, як і в житті героїв його творів. Його брат Валерій більшу частину життя прожив у Києві, а він так і живе в батьківській хаті.

У творчості А. Шевчука є два Доми: малий Дім у значенні будинку, роду, сім’ї; і великий Дім – Україна, Батьківщина. Якщо малий Дім – це вільний від чужого духу простір, де живуть близькі люди, панує своя мова, свої звичаї і зберігаються улюблені книжки, то великий Дім – це поневолена земля, в якій панують чужа мова, чужа правда й чужі звичаї. У свідомості персонажів табірному циклу “Чорний човен неволі” немає великої різниці між мордовським табором й Україною, тому в’язень, що повертається із заслання в Україну вважає, що їде у “велику зону” зі своїми стукачами та вертухаями.

У мистецтві слова, як і в мистецтві співу, великого значення набуває тембр голосу. А. Шевчук запам’ятовується саме своїм тембром та манерою оповіді – стриманою й по-чоловічому заощадливою, а мистецтво оповідача тримається на точності деталі й рефлексії. Серед масиву сучасної хворобливої й цинічної літератури від прози А. Шевчука віє патріархальним здоров’ям, з яким писали біблійні пророки.

У часи, коли наші землі були “великою зоною”, Україна вижила завдяки консерватизму українських сімей, в яких шанувалися духи померлих предків і власні традиції. А за приватною сферою, за порогом Дому все було тоді чужим, там панувала чужа асиміляційна стихія. Принаймні такою постає радянська епоха української історії другої половини ХХ століття в письменника-дисидента

Анатолія Шевчука, творча спадщина якого відриває ще одну маловідому сторінку української прози.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Иванов П.* Народные рассказы о Доле // *Українци*: Народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1992. – С. 342-374.
2. *Сенченко І.* Радіо набутокм молодим // *Україна*. Наука і культура: Щорічник. – Вип. 26-27. – К.: Знання України, 1993. – С. 328-330.
3. *Шевчук А.* Барви далеких літ. – Житомир: Видавець Пасічник М.П., 2007. – 43 с.
4. *Шевчук А.* Бомбосховище // *Чашечка* кави о другій: Оповідання. 1988-1990. – К.: Рад. письменник, 1991. – С. 392-400.
5. *Шевчук А.* Вертеп добра і зла. – Житомир: Вісник, 1991. – 128 с.
6. *Шевчук А.* Житомирські етюди. – Житомир: Рута, 2011. – 680 с.
7. *Шевчук А.* Зимова дорога; Увечері; Нінка // *Лихо з розуму* / Упорядкув. В. Чорновола. – Париж: Перша українська друкарня у Франції, 1968. – С. 273-286.
8. *Шевчук А.* Мальовнича річка Гуйва; Таємниця Федора Шведа; Так захотіла доля // *Житомирський феномен* / Упорядкув. Г.Цимбалюка. – Житомир: Спецвипуск часопису “Світло спілкування”. – С. 213-235.
9. *Шевчук А.* Не пропадуть твої думи // *Вінок* Кобзареві: Реперт. літ.-муз. зб. на допомогу худ. самодіяльності. – Житомир: Житомир. обл. вид-во, 1961. – С. 36-39.
10. *Шевчук А.* Таємниця Федора Шведа. – К.: Неопалима купина, 2006. – 56 с.
11. *Шевчук А.* Тризна по-домашньому // *Вечеря* на дванадцять персон: Житомирська прозова школа / Упорядкув. В. Даниленка. – К.: Генеза, 1997. – С. 86-96.
12. *Шевчук А.* Увечері // *Хрестоматія* з української літератури 20 століття. – Нью-Йорк: Видавництво шкільної ради – УККА, 1978. – С. 331-333.
13. *Шевчук А.* Чорна земля; Теплі спогади в холодний вечір // *Косень*: Проза Житомирщини. 1994–1998. – Житомир: Приват. вид-во “АСА”, 1999. – С. 148-157.
14. *Шевчук А.* Чорний човен неволі. – Житомир: Біб-ка журн. “Авжеж”, 1999. – 94 с.
15. *Шевчук А., Шевчук В.* Розмова з ворожим підслухом: Листи з концтабору і в концтабір. 1966-1971 роки. Із дотичними матеріалами. – Харків: Права людини, 2007. – 520 с.

Отримано 21 березня 2011 р.

м. Київ

ПАМ'ЯТКА ДЛЯ АВТОРІВ

Журнал “Слово і Час” висвітлює питання історії, теорії та сучасної практики літературного руху, культурного життя. Виходячи із принципів об'єктивності і плюралізму, редакція не вважає за обов'язкове поділяти всі погляди й положення авторів, завдяки чому зберігає і природний ґрунт для конструктивної полеміки.

Неодмінні вимоги до матеріалів, що подаються на розгляд редколегії, – достеменність наведених фактів, посилань на всі використані джерела, точність у цитуванні.

Статті та інші матеріали (крім листів) подаються до редакції українською мовою, обсягом не більше друкованого аркуша; примітки розміщуються внизу сторінки.

Статті подавати на електронному носії як текстовий файл без переносів у словах у редакторі Microsoft Word; можна надсилати електронною поштою: slovoichas@ukr.net або jour_sich@mail.ru.

Обов'язково має бути подана виразна роздрукована стаття у 2-х примірниках, виконана шрифтом не менше 14 кегля через 1,5 інтервали 28 рядків на сторінці.

Список використаної літератури в алфавітному порядку подається в кінці статті із зазначенням видавництва, року видання й загальної кількості сторінок; посилання розміщуються в тексті у квадратних дужках: [номер видання у списку, стор.].

До статті (крім рецензій) обов'язково додається анотація з ключовими словами (600-800 знаків), ім'я та прізвище автора українською, російською та англійською мовами, а також шифр УДК.